

УДК [355.01+(=411.16)]:(477.82)

Володимир Зиль

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА І ДОЛЯ ЄВРЕЙСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ МЕНШИНИ ВОЛИНИ

У статті проаналізовано демографічні втрати єврейської національної меншини впродовж Другої світової війни на Волині. Окрема увага надається долі біженців-євреїв, які мігрували з території окупованої нацистами Польщі. У статті також розглядається демографічна політика нацистської влади стосовно євреїв Волині: процес масових екстермінацій єврейського населення – Голокосту на цих територіях. Наслідком цього стало майже повне зникнення єврейської національної меншини з етнічної карти краю.

Ключові слова: Друга світова війна, Волинь, Голокост, євреї, антисемітизм.

Демографічні процеси на Волині в період Другої світової війни в багатьох аспектах визначили перехід цього регіону від поліетнічності, яка вибудовувалася впродовж століть до моноетнічності. Традиційними найбільшими етнічними національними меншинами залишалися польська та єврейська. В іноземній та українській історіографії під особливим прицілом дослідників постійно перебувало питання українсько-польського збройного конфлікту. Водночас, тема Голокосту на Волині залишалася поза увагою широкого наукового кола, особливо в українській історіографії.

Завданням цієї статті є простеження трансформацій єврейської національної меншини впродовж Другої світової війни в соціально-демографічному аспекті та простежити процес майже повного зникнення євреїв з етнічної мапи Волині. Також аналізується питання демографічної політики влади стосовно єврейської національної меншини Волині.

Сферою інтересів західних дослідників також стало дослідження єврейської етнічної меншини Волині та її долі під час реалізації планів масового винищення цивільного населення німецькою окупаційною владою в рамках Голокосту. Монографія ізраїльського дослідника Ш.Спектора (Shmuel Spector) «The Holocaust of Volhynian Jews, 1941–1944» присвячена суто Голокосту на Волині, де дослідник зібрав об'ємний матеріал усних свідчень та спогадів сучасників тих подій [1]. Загалом дослідження з точки зору автора дає уявлення про кількість жертв Голокосту на Волині, виконавців цих злочинів, особливості реалізації геноциду євреїв саме на Волині. Ш. Спектор, у своїх дослідженнях акцентує увагу на вагомій ролі колаборантів з місцевого українського населення у винищенні євреїв. Ймовірно, така позиція пояснюється надмірною увагою автора до радянської та польської історіографії та джерельної бази комуністичного періоду, що не могло не відобразитися на оцінках та висновках дослідника. Інший ізраїльський дослідник І. Арад у монографії «Катастрофа євреїв на окупованих територіях Советского Союза (1941–1945)» аналізує явище Голокосту загалом в Радянському Союзі та в різних його окупованих регіонах. В монографії автор простежує спільні та відмінні риси Голокосту залежно від регіональних особливостей [2]. Деякі фрагменти праці І.Арада цілком присвячені долі єврейської меншини, яка перебувала на території генерального округу «Волинь-Поділля». Загалом вищевказані дослідники в тій чи іншій мірі змогли висвітлити тло на якому відбувалися події Голокосту на Волині, з точки зору етнічної історії.

У російській історіографії найбільш масштабною та узагальнюючою стосовно теми долі єврейської національної меншини періоду Другої світової війни є праця І. Альтмана, «Жертвы ненависти. Холокост в СССР, 1941–1945», де розглядаються різні аспекти Голокосту, в тому числі соціально-демографічні [3].

У сучасній українській історіографії тема Голокосту на Волині розглядалася дослідниками А. Кругловим, Б. Забарком, І. Володарською, В. Надольською, М. Гоном [4], Р. Михальчуком [5] та ін. Так, дослідник А. Круглов звертає увагу на демографічні наслідки Другої світової війни для єврейської національної меншини України та Волині зокрема.

Єврейська етнічна меншина була третьою за чисельністю на Волині у міжвоєнний період, що підтверджується також статистичними даними перепису 1931 р. в Польщі. Загальна кількість євреїв у цей час у Волинському воєводстві становила 205545 осіб [6, s.30]. Рідною мовою більшість з них вважали іврит – 174157 осіб, що ж до віросповідання, то абсолютна більшість сповідувала іудаїзм. Переважна більшість – 124030 – мешканці міст, з яких в свою чергу 63610 євреїв мешкало у великих містах, понад 20000 мешканців. Саме у великих містах Волині єврейська меншина перебувала у більшості та перевищувала кількість поляків майже удвічі, а українців – майже утричі.

За різними оцінками, загальна кількість євреїв Волині на початок Другої світової війни становила близько 250 тис. осіб, з урахуванням природнього приросту населення впродовж 1931–1939 рр.

Точнішу деталізацію цих розрахунків зустрічаємо у дослідника А. Круглова, зокрема: Ровенська область – 112 тис. євреїв; Волинська область – 123 тис. Враховуючи Кременецьку округу Тернопільщини, кількість євреїв у довоєнний період оцінюється дослідником у 250 тис. осіб [7, с.71].

З початком Другої світової кількість євреїв Волині суттєво поповнилася біженцями, в основному євреями, які були вимушені обрати СРСР через загрозу життю у зв'язку з німецькою демографічною політикою на окупованих територіях. Нова нацистська влада не перешкоджала масовій міграції євреїв з підконтрольних територій через кордон погоджений з СРСР. З початку 1940 р. офіси Центрального управління по єврейській еміграції з центрами у Берліні та Відні, очолювані Р. Гейдріхом та А.Ейхманом зверталися до радянського уряду з проханням прийняти 350–400 тис. єврейських біженців з Райху та 1,8 млн польських євреїв. Теоретичними місцями їх розселення могли стати Єврейська автономна область, або Західна Україна. Однак, СРСР відмовив у цьому клопотанні, посилаючись на пункти радянсько-німецької угоди, де в трансфер населення передбачався лише для німців, українців, білорусів та русинів. Масштабні примусові міграційні акції не були новими для СРСР, проте, які саме фактори вплинули на остаточне рішення стосовно цієї відмови не відомо [8].

Уявлення про кількість євреїв, які з'явилися на території Волині дає огляд статистики біженців по м. Ровно та Ровенському повіту станом на 1 листопада 1939 р.: з 4033 встановлених осіб біженців 2687 становили саме євреї [9, арк.1]. Радянська влада не бажала інтегрувати їх до складу місцевого соціуму, обравши варіант подальшої депортації в глибинні регіони СРСР. Таким чином, втрачено шанс посилити моральну перевагу радянської влади в порівняно з Німеччиною у ставленні до цієї етнічної меншини. Основна маса біженців була зосереджена на великих залізничних станціях та вузлах, тому особливих проблем з концентрацією суб'єктів депортації не було. 29 червня 1940 р. всі біженці з приєднаних до СРСР територій зазнали депортації. За підрахунками дослідників з 76 тисяч біженців 85 % становили саме євреї. Саме це примусове переселення стало рятівним для цієї категорії населення в подальшому, оскільки зберегло їх від масових нацистських екстермінацій.

З початком блискавичного наступу Німеччини на волинські землі, у всій повноті виявилися вади евакуаційних та мобілізаційних заходів радянських властей. Вони були проінформовані про долю тих євреїв, які опинилися на території окупованої гітлерівцями Польщі. Кремль мав усі підстави для повної евакуації єврейської національної меншини краю. Інша справа, як до цього кроку могли поставитися всі інші етнічні групи західноукраїнського регіону. Зрештою, евакуюватися у внутрішні безпечні райони СРСР до моменту окупації нацистськими військами встигли лише 7–8 % євреїв, які проживали на територіях, приєднаних СРСР після 1939 р. [10, с.115].

Встановлення окупаційного «нового порядку» нацистами супроводжувалося прискоренням антисемітських настроїв серед місцевого населення. Негативні настрої місцевого населення щодо репресивних заходів попередньої радянської влади стосовно широких верств місцевого населення вдало використано у агітаційно-пропагандистській новій владі, адже винуватцями «призначено» саме євреїв. «Версії» окупантів трансливалися місцевою пресою. Наприклад, індиферентну частину місцевого населення нацисти намагалися переконувати своїми штампами та обвинуваченнями, на кшталт тези «в цій війні підпалювачем є жид» [11, с.108]. Неможливо детально з'ясувати, чи була така позиція сформована редакційною політикою, чи замовленням влади. Другий варіант здається більш ймовірним, оскільки обов'язковий контроль над засобами масової інформації є ознакою тоталітарного режиму, який і був встановлений нацистським окупантам на Волині.

Антисемітизм став значним пластом у пропаганді ідеології нацизму та знайшов відгук серед окремих категорій місцевого населення, що призвело до єврейських погромів. Наймасовішим з них став погром у м. Кременці, де від рук маргінальних елементів і радикальних антисемітів загинуло близько 100 євреїв [12, с. 56].

Впродовж літа 1941 р. акції масового знищення євреїв відбулися в багатьох місцевостях. Лише в липні на Ровенщині вбито понад 1 тис. осіб (серед них 400 євреїв міста, яких розстріляно 9 липня 1941 р. на його околиці). Впродовж серпня в області загинуло ще понад 3,5 тис. чоловік. Серед них – 957 євреїв Острога (4 серпня 1941 р.), 575 євреїв Дубно (22 серпня), 460 Костополян (16 серпня), 450 мешканців Здолбунова (7 серпня). У серпні 1941 р. – у Волинській області німецько-фашистські окупанти стратили близько 3 тисяч євреїв [7, с.39, с.127].

Завданням айнзацгрупи С була робота в тилу групи армій «Південь», проте, оскільки більша частина євреїв далі на схід встигла евакуюватися до наближення фронту, основні «завдання» з ліквідації єврейської національної меншини залишалися у Західній Україні. В зв'язку з цим частину членів цього формування відряджено для роботи в тилу, зокрема, і в Ровенський штаб СД. Проблематичним для виконавців, з огляду на темпи знищення євреїв, було їх проживання на всій території Волині та концентрації у визначених місцях [1, р.80].

Деякі дослідники цієї проблеми наголошують на загальних рисах знищення волинських євреїв. Наймасштабнішим стало одночасне винищення, за різними оцінками 17–23 тис. рівненських євреїв в

урочищі Сосонки 6–8 листопада 1941 р. Довоєнна єврейська громада міста становила 28 тис. осіб. Ймовірно, така особлива «рішучість» окупаційної влади була пов'язана з розташуванням у місті адміністративної верхівки райхскомісаріату «Україна» [12, с.230].

Серед інших методів винищення стала концентрація євреїв у гетто і містах найбільш компактного проживання. В умовах втрати основних мінімальних умов для виживання, експлуатації трудової сили – це призводило до катастрофічної летальності єврейської національної меншини. Щоденні втрати мешканців гетто коливалися від 10–20 осіб в гетто Кременеця, до 50 – в Луцьку [13, с.215].

Типовою для того часу стала доля євреїв Володимира-Волинського, яку реконструював дослідник В. Музиченко, зібравши свідчення сучасників тих подій [14]. Зважаючи на близькість міста до радянсько-німецького кордону, німецькі війська окупували місто 23 червня 1941 р., що дало поштовх для єврейських погромів. Через 2 тижні почалися облави та вбивства євреїв групами по декілька сотень осіб. Найбільша екстермінація євреїв міста відбулася 1 жовтня 1941 р. Стягував податки та супроводжував євреїв до місць знищення «юденрат» – створений німцями орган управління єврейською національною меншиною, що складався з її представників. У створеному на початку 1942 р. гетто сконцентровано усіх євреїв міста та околиць, які розподілялися за професійною та трудовою ознакою: необхідних окупантам працівників та решту осіб. Знищення мешканців гетто Володимир-Волинського відбувалися у вересні та листопаді 1942 р. Фахівці, які експлуатувалися окупаційною владою були ліквідовані у грудні 1943 р., перед наближенням фронту.

Складною і неоднозначною була реакція «сусідів» – неєврейського населення Волині до трагедії Голокосту. Вже зазначалося, що маргіналізовані місцеві елементи були включені окупантами до процесу знищення євреїв. Погляди українського націоналістичного підпілля зазнали трансформацій стосовно єврейської національної меншини: якщо у квітні 1941 р. у постановках II Великого збору ОУН (б) єврейські погроми засуджувалися, як такі, що відволікають від основного ворога – радянської влади, то у серпні 1943 р. на III Великому зборі ОУН (б) визнавалася рівноправність євреїв – громадян майбутньої української держави [16; 17, с. 70]. Цікаві факти стосовно діяльності командира УПА «Дубового» знаходимо у спогадах Р. Петренка: «В червні 1943 р., повідомлено, що більша група комуністичної партизанки з'явилася коло м. Клесова на Сарненщині. Дорош, з доручення Дубового, зайнявся цією справою і виявилось, що була це більша група жидів. Було їх понад 40 родин з дітьми. Дубовий дав наказ перевести їх і поселити на бувшій німецькій кольонії в Степанщині (Костопільській повіт). Створили їм побутові умови, доставили худобу, одягли, взули, звезли домашній реманент. Мені відомо, що затруднювали цих людей при пошитті одягу, взуття і білизни для УПА (були це переважно ремісники). Декого з мужчин приходилося зустрічати при зборі і вимолоченні врожаю з безпанських піль у Степанщині». Є й інші твердження про такі табори єврейських поселень та їх поширення на Волині.

На думку дослідників, значну допомогу в порятунку євреїв надавали баптисти та євангелісти, які з релігійних міркувань займалися порятунком сотень євреїв [18, с.95]. Найбільш достовірними та верифікованими на сьогодні є дані про кількість Праведників світу за відомостями Яд Вашем: 275 осіб з теренів сучасної Волинської області та 22 – з Рівненської [19, с.125].

За підрахунками В. Надольської єврейська національна меншина Волинської області за період Другої світової війни скоротилася на приблизно 100 тис. осіб [19, с.84].

За іншими підрахунками в Рівненській області за період окупації знищено близько 95 тис., Волинській – 109 тис. Основна маса цих втрат припала на 1942 р.: у Волинській області – 101 тис. та 70 тис. у Рівненській області [7, с.121]. Такі статистичні дані підтримує і радянська повоєнна статистика. Станом на 1 липня 1944 р. в Рівненській області налічувалося 1402 євреїв [21, арк.2].

Зміни в кількості єврейської меншини Волині можна простежити у таблиці 1.

Таблиця 1

Кількісні зміни єврейської національної меншини Волині

Області	Станом на 1.06.1941 р.	Станом на 1.06.1944 р.	За переписом населення 1959 р.
Волинська	123000	6412*	1500
Ровенська	112000	1402	2600

* підраховано автором на підставі даних МДБ, які вказували про кількість євреїв у відсотковому співвідношенні – 0,1% від загальної кількості населення області – 649149 осіб [22, с. 103; 23, арк.9].

Отже, втрати єврейської національної меншини впродовж періоду окупації склали 85 % у Ровенській області та 89 % – у Волинській, а в загальному – 87 %. Враховуючи Кременеччину, загальні втрати євреїв Волині становили близько 217 тис. осіб.

Список використаних джерел

1. Spector Shmuel [translated by Jerzy Michalowicz]. Publishing information / Sh. Spector. – Jerusalem: Yad Vashem: Federation of Volhynian Jews, 1990.
2. Арад И. Катастрофа евреев на оккупированных территориях Советского Союза (1941–1945) / И. Арад. – Днепропетровск: Центр «Ткума»; Москва: Центр «Холокост», 2007. – 816 с.
3. Альтман И. Жертвы ненависти. Холокост в СССР, 1941–1945 гг. / И. Альтман. – М.: Фонд «Ковчег», 2002. – 540 с.
4. Гон М. Голокост на Рівненщині (документи і матеріали) / М. Гон. – Запоріжжя: Прем'єр, 2004. – 120 с.
5. Михальчук Р. Ю. Голокост на території Рівненщини під час нацистської окупації (1941–1944 рр.): автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Михальчук Роман Юрійович; Нац. ун-т «Остроз. акад.». – Острог, 2014. – 20 с.
6. Drugi Powszechny Spis Ludności z dn. 9. XII 1931 г.
7. Круглов А. И. Потери евреев Украины в 1941–1944 гг. / А. И. Круглов. – Харьков: Тарбут Лаам, 2005. – 374 с.
8. Полян П. Первая обобщающая монография о Холокосте на территории СССР / П. Полян. – Режим доступа – <http://www.webcitation.org/61540xl24>.
9. Держархів Рівненської обл., ф. Р-106, оп. 1, спр. 5.
10. Вайц И. Катастрофа европейского еврейства / И. Вайц. – Тель-Авив: Открытый университет, 2000.
11. Михальчук Р. Антисемитизм легальной преси на Рівненщині (1941–1943 рр.): євреї у світовій історії / Р. Михальчук // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Збірник наукових праць Рівненського державного гуманітарного університету. – Випуск 23. – Рівне: Видавництво Рівненського державного гуманітарного університету, 2012. – С. 241–252.
12. Тімоті Снайдер. Криваві землі: Європа між Гітлером і Сталінім / Т. Снайдер. – К.: Грані-Т., 2011. – 448 с.
13. Катастрофа і опір українського єврейства (1941–1944): нариси з історії Голокосту і Опору в Україні / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж.; ред.-упоряд. С. Я. Єлісаветський. – К., 1999. – 423 с.
14. Музиченко В. Володимир єврейський. Історія і трагедія єврейської громади м. Володимира-Волинського / В. Музиченко. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2011. – 256 с.
15. Гаухман М. Рецензія: Володимир Музиченко. Володимир єврейський. Історія і трагедія єврейської громади м. Володимира-Волинського / М. Гаухман. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2011. – 256 с. – Режим доступа: <http://judaicaukrainica.ukma.edu.ua/volume2012/17>.
16. Штучна ксенофобія: під час Другої світової війни у стосунках українців і євреїв було більше людяності. – Режим доступа: <http://tyzhden.ua/History/46762>.
17. В'ятрович В. Ставлення ООН до євреїв: формування позиції на тлі катастрофи / В. В'ятрович. – Львів: Видавництво «Мс», 2006. – 144 с.
18. Беркгоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою: авториз. пер. з англ. / К. Беркгоф. – К.: Критика, 2011. – 556 с.
19. Щупак І. Я. Українці – рятівники євреїв під час Голокосту / І. Я. Щупак // Сторінки історії: збірник наукових праць. – 2012. – Вип. 34. – С. 128–141.
20. Надольська В. Друга світова війна і доля національних меншин Волині / В. Надольська // Друга світова війна і доля народів України: Тези доповідей 3-ї Всеукраїнської наукової конференції. – К.: «Зовнішторгвидав України», 2008. – С. 84–86.
21. Держархів Рівненської обл., ф. р-454, оп. 3, спр. 5.
22. Жизнь и смерть в эпоху Холокоста. Свидетельства и документы. Книга 3 Иудаика, Наши книги. Ред. и сост. Б. Забарко. – К.: Дух і літера, 2007. – 700 с.
23. Галузевий державний архів Служби Безпеки України, ф.13, спр.453, т. 2, арк. 9.

Владимир Зыль**ВТОРАЯ МИРОВАЯ ВОЙНА И СУДЬБА ЕВРЕЙСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО МЕНЬШИНСТВА ВОЛЫНИ**

В статье проанализированы демографические потери еврейского национального меньшинства в течение Второй мировой войны на Волыни. Особое внимание уделяется судьбе беженцев-евреев, которые мигрировали с территории оккупированной нацистами Польши. В статье также рассматривается демографическая политика нацистской власти по отношению к евреям Волыни: процесс массовых экстерминаций еврейского населения – Холокоста на этих территориях. Следствием этого стало почти полное исчезновение еврейского национального меньшинства с этнической карты края.

Ключевые слова: Вторая мировая война, Волынь, Холокост, евреи, антисемитизм.

Volodymyr Zyl**WORLD WAR II AND THE FATE OF THE JEWISH COMMUNITY OF VOLYN**

In the article the demographic losses of the jewish community during World War II on Volyn are analysed. Separate attention is given to the fate of jewish refugees, which migrated from territory of Poland which was nazi occupied. In the article the demographic policy of Nazi authorities in relation to jews of Volyn, namely, the process of mass decimation of the Jewish population – Holocaust on these territories. As a result, almost complete disappearance of jewish community from the ethnic map of the region, is also examined.

Key words: World War II, Volyn, Holocaust, jews, anti-semitism.